

Csepregi Zoltán: Luther és a zsidók: textus – kontextus – paratextus

Témámat az alábbiakban három megközelítésben vizsgálom, teológiai, történetileg és politikai szempontból, ezeket a megközelítéseket nevezem textusnak, kontextusnak és (a filológiából kölcsönzött szakszóval) paratextusnak.

Luthernek a zsidósággal kapcsolatos nézeteit, vagy még népszerűbben megfogalmazva: Luther antiszemitizmusát hagyományosan teológia kérdésként szokták vizsgálni. Ez jogos is, hiszen Luther nyilatkozatai teológiai művekbe ágyazva maradtak fenn, és gondolatai jól beilleszthetők abba a mintegy kétezer éves keresztény antijudaista hagyományba, mely, mondjuk, a Barnabás-levéltől Karl Barthig feszül. A teológiai értelmezés így lesz Luther antijudaizmusának textusa, azaz szövegteste. Az említett hagyományból Luther felhasznál bizonyos elemeket, pl. a mizantrópia vádját, azaz hogy a zsidók embertársaik ellenségei, a romlásukra, az életükre törnek, más elemeket viszont tudatosan mellőz, mint pl. a vérvádat, azaz hogy a zsidók a vért vennék keresztényeknek mindenféle varázslatokhoz vagy rituális célokra. Ha teológiai értelemben tesszük föl a kérdést, antijudaistának vagy antiszemitának minősül-e Luther, azaz vallási vagy faji alapon utasítja-e el a zsidókat, akkor a keresztség problémájára alapozva adhatunk erre választ. Hogyan viszonyul Luther a megkeresztelt, kikeresztelkedett zsidókhoz, keresztény testvéreinek tekinti-e őket vagy továbbra is előítéletes marad velük szemben? Adataink meghatározó többsége a második esetre utal, a keresztnnyé lett zsidókkal szemben Luther kifejezetten bizalmatlan, kritikus, ellenséges. A keresztség kérdését használva lakmuspapírként tehát – hangsúlyozom: teológiai érvek alapján – Luther túllépve az antijudaizmuson egyértelműen antiszemitaként azonosítható.

A legutóbbi évtizedek kutatásában meghatározóan a történeti módszerek kerültek előtérbe. Ezt a tendenciát jelzi, hogy Thomas Kaufmann göttingeni professzor idevágó könyve (*Luthers „Judenschriften”: ein Beitrag zu ihrer historischen Kontextualisierung*) tíz év alatt három kiadásban is elkelt. Ha a teológia Luther kijelentéseinek tartalma, akkor a történet a keretük, a kontextusuk. A történeti értelmezés nem írja fölül, nem helyettesíti a teológiát, mégis kiegészítheti, árnyalhatja, új fénybe helyezheti. A kutatás többek között megállapította, hogy Luther élete legnagyobb részét, gyakorlatilag a teljes felnőttkorát „zsidótlan” környezetben töltötte, egy kivétellel (1526/27-ben) nem találkozott zsidókkal, és szintén egy kivétellel (1537-ben) nem intézte mondanivalóját zsidókhoz. Nem voltak közvetlen tapasztalatai, személyes kapcsolatai velük. Előszeretettel beszélt, írt a zsidókról, de szinte soha a zsidókkal vagy zsidókhoz.

Még ennél is súlyosabb megállapítás, hogy a bibliatudós és bibliafordító Luther – minden ellenkező tartalmú kijelentése dacára – még csak nem is ismerte, nem is olvasta a zsidók könyveit, vallási iratait. Információit (akár szóban, akár írásban) rendre másodkézből, keresztény közvetítőktől kapta, így aztán sokszor ült fel téves vagy megtévesztő híreszteléseknek. (A reformáció radikális irányzatai közé tartozó morva szombatosokat így zsidó prozelitáknak tekintette, holott ezek éppen Luther „egyedül a Szentírás” elvét a végsőkéig véve vetették el a vasárnapot és állították vissza a szombat megünneplését.) A zsidó írásmagyarázatot Nicolaus Lyra kommentárjából, a kabbalisztikát Johannes Reuchlintól, a vallási szertartásokat Antonius Margarithától vette. Luther hírhedt, sokat idézett, már saját munkatársai által is nehezményezett műve, *A zsidókról és hazugságaikról* például kétharmadában Margaritha 1530-ban megjelent könyvének (*Der ganz jüdische Glaub*) szövegét veszi át szinte egy az egyben.

A keresztség említett kritériuma is máshogyan értékelhető történeti háttérbe helyezve. A 15. század végén az Ibériai-félsziget szefárd zsidóságának jelentős részét, mintegy 200 000 embert vetettek alá kényszerkeresztségnek. Ezek a kitértek (*conversos, marranos*) jogilag ugyan kereszténynek minősültek, de régi vallásukat nem meggyőződésből hagyták el, sőt, ahol tudtak, vissza is tértek a zsidó közösséghez. Luther korában Európa szerte lehetett találkozni velük, hisz éppen a nagyobb szabadság reményében hagyták el szülőföldjüket főleg Németalföld vagy Itália irányában. A wittenbergi egyetem első héber professzora is egy ilyen marranus volt az 1520-as évek elején. Amikor tehát Luther általánosítva színlelt, látszólagos vagy álkeresztényeknek nevezi a kikeresztelkedetteket, akkor saját, nagyon is valós tapasztalataiból indul ki. Az a történeti magyarázat ugyan érthetővé teszi Luther előítéleteit, de nem tehet minket velük szemben elnézővé. A textus és a kontextus, a teológiai és a történeti értékelés egyszerre igaz, egyik sem oltja ki vagy vonja kétségbe a másikat. Attól, hogy jobban értjük Luther magatartását és motívumait, még tény marad: átlépett egy határt azzal, hogy származási alapon tett különbséget a megkereszteltek között.

Luther antijudaista és antiszemita kijelentéseinek három évszázadon keresztül gyakorlatilag nem volt hatásuk, recepciójuk. Ez azt jelenti, hogy az összkiadásokban megtalálhatóak voltak, de senki sem olvasta őket. A negatív hatástörténetet kiválóan jelzi Johann Eisenmenger antiszemita alapműve, az *Entdecktes Judentum* (1700), mely egyáltalán nem tud Lutherről mint szellemi előfutárról, nem próbál a tekintélyével takarózni. Luthert majd a 19. század második felében fedezik fel maguknak a modern politikai antiszemitizmus képviselői. Ezt az irányzatot nem a hagyományos keresztény antijudaizmus hívta életre, hanem a modernizáció. A modern antiszemiták (pl. Adolf Stoecker evangélikus lelkész) az iparosodás, a városiasodás és más nagy társadalmi átalakulások árnyoldalaiért azokat igyekeztek felelőssé tenni, akik a nyertesei voltak ezeknek a folyamatoknak, azaz az asszimilálódó zsidókat. Csak utólag igyekeztek nézeteiket alátámasztani a keresztény tekintélyekre való hivatkozással, és így jutottak el – miközben jól-rosszul kijegyzetelték az *Acta Sanctorum*tól kezdve a kánonjogi gyűjteményeken keresztül a klasszikusokat – Luther műveinek tárgymutatójához. Ezért nevezem paratextusnak, rárakódott funkciónak a politikai recepciót, hiszen kimutathatóan másodlagos a felhasználás: nem Luthert olvasva jutott valaki zsidóellenes nézetekre, hanem pont fordítva, eleve antiszemita megjegyzések után kutatva lapozta fel az összkiadásban a *Juden* tárgyszót. Az anyaggyűjtés előbb igénytelen, sokszor anonim brosúrákban látott napvilágot, s ebből a nyersanyagból szerkesztette a század végén Theodor Fritsch nagyhatású kézikönyvét (*Handbuch der Judenfrage*), melynek Adolf Hitler már a 29. kiadását olvasta. Fritsch könyvében kerekedett ki az a Luther-kép, melyre a nürnbergi per vádlottjai hivatkoztak, s mellyel mi is nap mint nap szembesülünk: „az első német antiszemita” (kinek pozitív, kinek negatív felhanggal).

Lehet ez az értelmezés történetietlen, erőszakolt, anakronisztikus, tendenciózus: tény, hogy mára ez is a textushoz tartozik, rárakódott, és a guanó szó itt már eufémizmus lenne. Akik számára Luther példakép vagy neve identitásképző hívószó – a Credo olvasói között biztos sokan akadnak ilyenek –, azoknak azzal a tudattal kell együtt élniük, hogy sok embertársuk számára ez a név szitokszó, vagy ami ennél is rosszabb, megint mások számára Luther olyasmiben példakép, amire ők maguk egyáltalán nem büszkén gondolnak. Ez az ellentmondásos érzés lehet kellemetlen, de semmiképpen nem botrányos vagy elviselhetetlen. Textus, kontextus, paratextus megférnek egy lapon, egymásból nyernek értelmet, egymásra utalnak.